

II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE KÜTÜPHANELERE DÂİR YAYINLANMAMIŞ BİRKAÇ BELGE

Atilla ÇETİN

Osmanlıların önem vordikleri ilim ve kültür müesseselerinden biri, kütüphaneler olmuştur. Hükümdarlar, devlet adamları ve halk tarafından çeşitli devirlerde kurulan pek çok kütüphanenin varlığı, bu kütüphanelerde günümüze kadar ulaşan değerli kültür hazineleri, verilen önemin ve değerin en güzel delilidir (1).

Hususiyle eğitim ve bayındırlık alanlarında büyük faaliyetlerin görüldüğü II. Abdülhamid devrinde, kütüphanecilik bakımından yeni hizmetler getirildiği, yeni bir zihniyetle başarılı adımlar atıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim başta İstanbul olmak üzere, imparatorluğun diğer şehirlerinde, gerek devlet tarafından ve gerekse şahıslar tarafından pek çok yeni kütüphaneler kurulmuştur. Önceden mevcut olan vakıf kütüphaneleri devam etmekle beraber, kütüphanelerin devlet kontrolü altında bulunması hususunda düşünceler belirmiştir. Maarif Nazırı Münif Paşanın teşebbüsü ile kütüphaneler idaresi hakkında bir talimatname düzenlenmiştir. (2) İlk defa olarak Bayezid Umumi Kütüphanesi açıldığı gibi, Milli Kütüphane teşkili için plânlara yapılmıştır.

Yine II. Abdülhamid döneminde izlenen eğitim politikasının sonucu olarak, birçok orta ve yüksek öğretim kurumlarının açılması, bu açılan okullarda, okul ve ihtisas kütüphaneleri teşkilini gerekli hale getirmiştir. İdadilerde, meslek okullarında, okul kütüphaneleri teşkil olunduğu gibi, Darülfünun, Harbiye, Tıbbiye ve diğer yüksek okullarda ihtisas kütüphaneleri kurulmuş ve geliştirilmiştir. Bu nevi yüksek okul ve ihtisas kütüphanelerinde, bilhassa fen ve teknik ilimlerle ilgili olanlarda sadece yerli eserlerle değil, aynı zamanda yabancı dildeki eserlerle de zenginleşmiştir.

1) Şemim Emsen "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphaneleri Tarihçesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. IX, (1960) S. 1-2, s. 14-35; S. 3-4, s. 119-126; Mustafa Yazıcı, *Türkler ve Kütüphanecilik*, Ankara, 1969.

2) Dr. Müjan Cunbur, "Münif Paşa ve Kütüphanecilikle İlgili İlk Yönetmelik", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. XIII (1964), S. 1-2, s. 33 vd.

Bu devirde dikkati çeken diğer bir husus, Abdülhamid'in irâdesi üzerine, kütüphanelerin muntazam fihristlerinin hazırlanması ve basılmasıdır. 12 yıllık bir çalışma sonucu, İstanbul'daki 63 Kütüphanenin, 40 ciltlik fihristi yapılmış ve basılmıştır. Diğer bazı şehir kütüphanelerinin de, fihristleri yayınlanmıştır (3).

Kütüphanecilikle ilgili çalışmalara gerekli hassasiyeti gösteren II. Abdülhamid, Yıldız Sarayı'nda çok zengin ve iyi düzenlenmiş modern bir kütüphane kurdu muştur.

II. Abdülhamid devrinde, Türk Kütüphaneciliğine yapılan hizmetleri ve aşamaları ortaya koyabilmek, kuşkusuz uzun bir araştırmayı gerektirmektedir. Biz, Yıldız Arşivi'nde çalışmamız esnasında raslıyabildiğimiz bazı belgeleri ilk defa olarak yayınlamak suretiyle, bu konuda yapılacak araştırmalar için bir fikir vermek istedik (4).

Aşağıda sunacağımız dört belgeden *birincisi*, 1298 yılında Şam'da tesis olunan umûmî kütüphaneye dair bir talimatnâmedir. Bunda, kütüphanenin kuruluş amacı, yeri, idaresi, çalışma düzeni, memurların durumu, halka götürdüğü hizmet vs. maddeler halinde tesbit edilmiştir.

İkinci belge, 1882 senesinde açılmış olan İstanbul'daki Bayezid Umûmî Kütüphanesi hakkındadır. Şurâ-yı Devlet azâsından Yusuf Hâc adlı zat tarafından II, Abdülhamid'e sunulan bu lâyhada, Bayezid Umûmî Kütüphanesinin genişletilmesi, Osmanlı ülkesinde yayınlanan bütün, kitap, gazete, risale vb. den ikişer nüshasının bu kütüphanede toplanması, yani derleme nüshalarını muhafaza etmesi ve diğer bazı hususlara âit teklifleri ihtiva etmektedir.

Üçüncü vesika, Bâb-ı Âli bahçesi içinde, Bâb-ı Âli memurları için Sadrâzam Ahmed Cevad Paşa tarafından, sadaret döneminde inşa ettirilen kütüphanenin açılışı hakkındadır. Kütüphane 1895 yılında hizmete açılmıştır. Adı geçen kütüphane binası halen Başbakanlık Arşivi'nin 5 numaralı deposu olarak kullanılmaktadır.

Sonuncu belge ise, kütüphanelerin durumu hakkında Fetvâ Emîni Nuri Efendinin 1318/1900 tarihli, devrin Sultanına takdim ettiği bir muhtırasıdır.

Aşağıda dört belgeyi, sıra ile aynen yayınlıyoruz.

Belge 1

"Bu kerâ Şam-ı şerîf'de te'sis ve küşâd olunan Kütübhâne-i 'Umûmiye dâir ta'limât nâmedir

Birinci madde, şı ref-sâdır olan İrâde-i Celîle-i Vilâyet-penâhî ile, fî 15 Şubat sene (12) 95 tarihli takrîr-i 'acizânemiz üzerine Meclis-i İdâre-i Vilâyetden ve ilen

3) Ali Berberoğu, *II. Abdülhamid Devrinde Kütüphanecilikle İlgili Çalışmalar*, Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul, Haziran 1971, Tez No. 8252.

4) Yıldız Arşivi'nin teşekkülü, bölümleri, özellikleri, hacmi, mevcut durumu hakkındaki "Yıldız Arşivi'ne Dâir" adlı makalemiz İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 32. sayıda yayınlanmaktadır.

karara da tevfikân, ötedenberi birtakım mütevelliler yedlerinde bulunub 'umûmun nazar-ı mütâla'asından mahrûm olan kütüb ve resâil-i mevkûfenin, *Salâhaddin-i Eyyubî Türbesi* civarında kâin *Melik Zâhir Kubbesi*'nde ta'mir ve inşa kılınan mahall-i mahsûsa nakl ve cem'ile, bir *Kütübhâne-i 'Umûmî* te'sis ve küşâd olunacaktır.

İkinci madde, İşbu Kütübhanesi-i 'Umûmî 'Hanefî Müftisi Hamza-Zâde faziletli Mahmud ve Cem'iyet-i Hayriyye Re'isi 'Abidin-zâde faziletli 'Alâaddin ve Kezbirî-zâde faziletli Şeyh Müslim ve 'Attar-zâde faziletli Şeyh Selim ve Meninî-zâde faziletli Mehmed Efendiler ile, cem'iyet-i mezkûre a'zâsından diğer iki zâtdan mürekkep bir hey'etin zir-i nezâretinde olarak bu hey'ete de "*Kütübhanesi-i 'Umûmî Cem'iyeti*" denilecektir.

Üçüncü madde, Kütübhanesi-i 'Umûminin, şehri ikişer yüz gurusu ma'âşla birer hâfız-ı kütübü ve elli kuruş ma'âşla bir bevâbı olup, bunlar emri muhâfazasına me'mûr olukları kütübhanede hiçbir nesne zâyi' etmiyeceklerine; ve ederler ise, âtîdeki madde-i mahsûsasında gösterileceği vechile, bedelen ve 'aynen tazmîn eyleyeceklerine dâir beyanlarında bir kefâlet-i müteselsile icrâ kılındıktan sonra, olbâbda hâricdende kefâlet-i kaviyyeye rabtolunacakları gibi, kendülerinin ittîfak-ı ârâyı cem'iyetle her iki senede bir kere tebdilleri veya me'mûriyetlerinde ibkaları dahi, câiz olabilecektir.

Dördüncü madde, işbu kütübhaneye sâir mektebelerden, nakl ve cem' veya es-hâb-ı hayr tarafından vakf ve teberru' edilecek bi'l-cümle kütüb ve resâil, kütübhanesi cem'iyeti ma'rifetiyle bi't-tedkik, anlardan her biri kangı 'ilm ve fenne dâir olduğunu ve zâten kangı mektebenin malı bulunması veya kangı es-hâb-ı hayr tarafından vakf olunmuş idüğünü mübeyyin, numrolu ve muntazam cedveli ve zirî, kütübhanesi cem'iyeti a'zâsıyla hâfız-ı kütübler tarafından musaddak olduğu halde, kütübhanede hıfz edilecek. Ve sicill-i mahsusâ kayd olunduktan ve zahriyle derûnunda münâsib mahallere cem'iyetin mühr-i mahsûsu basıldıktan sonra, kütübhanesindeki raf ve bölmelerin başka başka bâlâsında muharrer olacak 'ulûm ve fûnûnda her kangısına dâir ise, o mahalde mevcûd te'lifât meyânına vaz' olunacak. Ve zikr-olunan sicilin diğer üç kıt'a nüshası olup biri kütübhanesi cem'iyetinde biri evkaf muhasebeciliğinde ve diğeri dahi mahkeme-i şer'iyede hıfz olunacaktır.

Beşinci madde, kütübhanesinde mevcûd olan bil-cümle kütüb ve resâil ve evrâk, hâfız-ı kütüblerin yedine müselleme olduğundan, her üç ayda bir kere kütübhanesi cem'iyeti tarafından icrâ edilecek mu'âyenede, orada bir kitab veya risale veya varaka bile zâyi' olduğu görülür ise, o zâyi' olan nesne, eğer nüshâ-i nâdire ise, kütübhanesi cem'iyeti tarafından bâmazbata takdir olunacak bedel-i nakdîsi beyanlarında münâsafaten; ve öyle olmayub da, hâricden tedârîki mümkün bir te'lif olduğu suretde, taraflarından yine münâsafaten te'diye olunacak bedel ile iştirâ edilmek

üzere, 'aynen kendilerine tazmîn ettirilecek. Bu hal bir daha tekerrür edecek olur ise, hâfız-ı kütüblerin 'azl ve tebdilleri lâzım gelecektir.

Altıncı madde, kütübhânededen hiç kimseye kütüb ve resâil i'âre etmek, kat'iyen memnû' olduğundan, herkes istediği kitabı, eyyâm-ı mu'ayyenesinde bi'zzat kütübhâneye giderek orada mütâla'a eyliyeceği gibi, ârzü eylediği te'lifi dahi, orada istinsah edebilecektir.

Yedinci madde, kütübhâne, salı günlerinden mâ'ada, her gün tulû'-ı şemsden akşama kadar, umûma açıktır.

Sekizinci madde, hâfız-ı kütüblerin vezâif-i mahsûsası, her gün vakt-i mu'ayyende kütübhâneyi açup, bir mâni'-i zarûri ve şer'i vuku'ıyla hey'et-i cem'iyetden istizân etmedikçe, işleri başından akşama kadar ayrılmamak ve orada mevcûd olan kitabları, dâimâ hüsn-i tertib ve intizâm ve nezâfet üzere tutmak, ve eshâb-ı mürâca'ata hürmet ve ri'âyette. mütâla'asını ârzü eyledikleri kitâbı derhal bulup, kendülerine vermek; ve kütüb ve resâil-i mevcûdenin te'lif ve tertibince noksânları bulunduğu hâlde, anları nûsah-ı kâmileden bi'l-istinsâh ikmal eylemek gibi hizmetlerden 'ibaret olarak. Ve bevab dahi, kütübhâne mahallinin dâimâ silinüp süpürülüp, temiz tutulması, misillü hıdemât ile mükellef bulunarak, her kangısında bu vezâifin dâimâ hüsn-i icrâ ve muhâfazasınca ednâ mertebe kusûr görülecek olur ise, birinci def'asında Kütübhâne Cem'iyeti tarafından icrâ-yı tenbihât, olunacak; ve bunun üzerinc, yine o misillü bir halleri vuku'bulur ise, me'mûriye'tlerinden 'azl ve tebdilleri lâzım gelecektir.

Dokuzuncu madde, kütübhâne cem'iyetinin tensib edeceği bir iki a'zâ, haftada birkaç kereler kütübhâne mahallini ve hâfız-ı kütüblerin bihakkın vazifeleini ifa edüp etmediklerini mu'âyene ve teftiş ederek, meşhudâtlarını cem'iyete haber verecekler. Ve bir de cem'iyetin tensib ve kararıyla, hâsılat-ı kütübhâne için, hâriciden iştirâsı ârzü olunacak ba'zı kütüb ve resâil esmânına karşuluk olarak, cem'iyette hıfz olunmak üzere kütübhânedede bulunan âsâr-ı nâfi'a ve nûsah-ı nâdirenden icâb edenleri tab' olunup, fi'ât-ı mukarresesiyle fûrûht ettirilecektir.

Onuncu madde, kütübhâneye her taraftan cem' edilecek kitaplar tekmiil olduktan sonra, müfredâtını ve envâ'ını mübeyyin bir kıt'a defteri de, taraf-ı cem'iyetden tab' ve neşr olunacaktır.

On birinci madde, cum'a günleri, iki hâfız-ı kütübün münâvebe tarikiyle kütübhânedede bulunmaları, ya 'ni bir cum'a biri, diğeri cum'a öbürünün devam etmesi, câiz olacaktır.

Şam-ı Şerif Cem'iyet-i Hayriyesi Matba'asından tab' olunmuştur.

Fi 13 Şa'bân 1298" (5)

Belge 2

” ‘Atebe-i Seniyye-i Cenâb-ı Veliyyü’n-ni’amiye

Sâye-i ma’ârif vâye-i Hazret-i Tâcdâr-ı A’zamilerinde Pâ-yitaht-ı Saltanat-ı Seniyyede, on sene evvel bir Kütübhâne-i ‘Umûmî te’sîs ve küşâd olunmuş ise de, ol-vaktden şimdiye’kadar hâl-i vâhid üzere kalmış ve orada’bulunan kitâblar, ekserî ‘arabîyyü’l-‘ibâre ve bâhis oldukları fûnûndan ba’zısının eski ve kadîm efkâr ve kavâ’ide tatbîkan inşâ ve te’lif olunmuş, ve bu müddet zarfında, kütübhâne-i mezkûrede mevcûd kitâbların ‘adedine pek az ‘ilâve ve zamm olunmadığı cihetle, matlûb olan fevâid, derece-i fıkda kalmıştır. Millet-i Necîbe-i ‘Osmaniyyeye bir fâide-i ‘umûmiyye hâsıl etmek üzere te’sîs olunan kütübhâne-i mezkûrdan, fevâid-i matlûbe husûle gelmek için, yalnız eski kitâblar mütâla’asından hâsıl olamayacağı bedihî; ve işbu ‘asr-ı güzîn-i ma’rifet rehîn-i Pâdişâhîlerinde, fûnûn-ı sâirenin fevka’l-âde terakkîsi nümâyân olmasına ve fûnûn-ı cedîdenin efkâr-ı kadîmeyi lağv etmesine nazaran, kütübhâne-i mezkûru ziyâret edenler pek nâdir olduğu re’yü’l-‘ayn müşâhade edildiğinden, ve el-hâletü hâzihi istifâde edebilmek için, cedîdeyi münderic kitâbların orada bulundurulması lazımeden ma’dûd bulunduğundan, Kütübhâne-i ‘Umûmî-i mezkûrun, terakkîyyâtına bâ’is ve Millet-i Necîbe-i ‘Osmaniyyeye nâcizane bir hizmet ibrâz etmek ârzü dâste-i ben-degânem olduğundan, işbu lâyiha-i çâkerânemi, Hâkîpa-yı Merâhim İhtivâ-yı Tâcdârîlerine takdîmine cesâret eyledim. Şöyle ki;

Evvelen, gerek Der-i ‘Aliyye’de ve gerek Memâlik-i Şâhânede ‘ale’l-‘umûm ve kangî lisânda olursa olsun, kitâb ve risâle ve gazete vesâir matbû’ât-ı cedîdeden ba’de’t-tab’, iki hüsha Kütübhâne-i ‘Umûmiyyeye ve bir nüsha *Ma’ârif Nezâret-i Celîlesine* ve bir nüsha *Matbû’ât Müdiriyyet-i ‘Aliyyesine*, sâhib-i imtiyâz tarafından mücelleden takdîm etmesine mecbûr tutulması; ve mezkûr nüshaların takdîm edildiğine dâir, mahallât-ı müşârûn-ileyhâdan ‘ilm-ü haber ahz eylemesi, kaide-i, ‘umûmiyye ittihaz etmesi,

Sâniyen, Kütübhâne-i ‘Umûmiyye’ye takdîm olunacak gazetelerin müfredâtı hıfz ve her sene başında cem’ ve teclîd ettirecek, târih-i nefîs-i ‘umûmî makamında her an mürâca’atdan vakayi’-i ‘umûmiyyeyi istihrâc ve istifâde olunup, hükümet-i seniyyece ve ahâlîce fâide-i külliyye hâsıl olacağı bedihîdir.

Sâlisen, Kütübhâne-i ‘Umûmiyyeye, sâir matbûât-ı cedîdeden ikişer nüsha takdîminden maksad, Âsâr-ı Celîle-i ‘Osmâniyyenin hıfzı ve mahv ve fıkdaandan vikayesiyle, ahâlî kütübhâne-i mezkûrede mütâla’asından istifâdesi; ve gelecek zamanda ‘Osmanlıların evlâd ve ahfâdına bir hüsn-i misâl bırakılmasıyla, âbâ ve ecdâdlarının âsâr-ı celîleleri lede’l-mütâla’a iftihâr ederek, terakkîyyâtına sebebîyyet vermesi; ve kütübhâne-i mezkûreye takdîm olunacak ‘ale’d-devâm kitâblardan servet-i maddî ve ma’nevî husûliyle dâiresi müttesi’ olması; ve bu vâsıtâ ile yakın bir zamanda fevka’l-âde zengin ve mükemmel sûretle bir Kütübhâne-i

'Umûmî olması, ve erbâb-ı fûnûnun ittisâ'-ı ma'ârifine sebebiyet vermekle berâber, ahâlîce fûnûn ve 'ulûmun tervîci mûcibolacağı, şübhe yoktur.

Râbi'ân, mezkûr matbû'ât-ı cedîdeden *Maârif Nezâreti-i Celîlesiyle Matbû'ât Müdiriyyet-i 'Aliyyesi*'nc birer nüsha takdîminden maksad budur ki, kitâb veya gazete neşrinden sonra, bir zâtın hukukuna zarar ve ziyân irâs etmesinden dolayı, bir da'vâ zuhûr etmiş olduğu takdîrde, mezkûr Makamât-ı Resmîyye-i müşârün-ileyhâda musaddakan nüshaları mahfûz ve sahte ve taklidden masûn olan ol kitâb veya gazetenin nüshası mûcibince hükm-i fasl hâsıl olacağından, gerek Hükûmet-i seniyyece ve gerek ahâlîce fâideden hâlî olmayacağı derkârdır. Ol-bâbda ve her hâlde emr ü fermân, Hazret-i Veliyyü'l-emr efendimizindir.

Fî 25 Kânûn-i-sânî sene 310. (=6 şubat 1895)

Şûrâ-yı Devlet â'zâsından bendeleri
Hâcî Yûsuf" (6)

Belge 3

"Nezâret-i Zaptiyye" (matbu başlık)

Bâb-ı 'Alî bağçesi derûnunda müceddeden inşâ olunan kütübhânenin, bugün sa'at onbuçuk râddelerinde Zât-ı Sâmi-i Sadr-ı 'A'zamî ile Dâhiliye ve Hâriciye Nâzırları paşalar ve Sadâret-i 'Uzmâ müsteşârı paşa ve Sadâret Mektubçusu ve Dâhiliye Müsteşârı Beğefendiler Hazerâtı ile, Sadâret ve Dâhiliye me'mûrlarından ba'zıları hâzır oldukları hâlde, kurbanlar kesilerek resm-i küşâdı icrâ, ve Ed'iyye-i Mevrûza-i Cenâb-ı Padişâhî tezkâr ve edâ edilerek, teyemmünen derûnuna birkaç kitâb vaz' olunduğu, marûzdur. Ol-bâbda emr ü fermân Hazret-i Men-İchü'l-emrindir.

Fî 30 Kânûn-ı-sânî sene 310 (=11 Şubat 1895)

Zaptiye Nâzırı
Bende
Nâzım" (7)

Belge 4

"Kütübhânelerimiz, pek şâyân-ı esef bir hâldedir. Bazıları hareket-zede olduğu için ve ba'zı diğerleri de, kapuları temhîr olunarak sedd edilmiştir. Açık bulunanların, bir kere içerülerine girildi mi, tozdan toprakdan, döşemelerinin fersûdeliğinden, oturacak bir yer bulmak müşkildir. Bir kitâb getirdilüp ele alındı

6) Başbakanlık Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı, Ho. 1103 Maarif, 6 Şaban 1312.

7) Başbakanlık Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı, No. 1104 Maarif, 15 Şaban 1312.

mı, teccsürler içinde kalınur. Zirâ cildinin fersüdeliğinden, o köhneliğe inzımanı eden birkaç parmak sihanındaki tozdan kitâbın rengi kalmadığı gibi, hemen hemen dağılacak zannolunur. O kitâblar ki, bugün milyonlar sarf edilse, Hudâ-negerde, zâyi' olduğu taktîrde, elde edilmek kabil değildir. Çünkü ekserinin nüshası kalmamıştır. Kütübhânelecilerin ise, ekserisinin ma'âşları, Hilâf-ı Marzî-i Hazret-i Pâdişâhî olarak, pek cüz'idir. Hattâ Şehid-Ali Paşa Kütübhâncesinin ma'âşı yüz para, Köprülü Kütübhâncesinininki otuz gurus ma'âş aldıkları mecmû'-ı hakır olmuştur.

Fi 27 Receb-i şerif sene 318 (=20 Ekim 1900)

Emînü'l-Fetvâ " (8)